

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-1-77-32>

УДК 94(477)«19»

Гуменюк О.В., Холявська І.Я.

Рівненський державний гуманітарний університет

ПОЧАТКОВА І СЕРЕДНЯ ОСВІТА НА БУКОВИНІ У ХІХ СТОЛІТТІ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Анотація. У статті розглядаються основні складові змін в освіті на території Буковини. Актуальність даного дослідження має два аспекти – науково-пізнавальний і культурологічний. У науковому відношенні на перший план висувається дослідження передумов, перебігу й наслідків дій Австрійської імперії в культурному житті України, що сприяє з'ясуванню характеру української освіти і культури в ХІХ ст. В культурологічному плані актуальність відзначається фактором відродження національної самосвідомості українців. Щодо складних і нерозв'язних проблем цього періоду варто відзначити ще недостатню кількість початкових шкіл, гостру нестачу кваліфікованих педагогічних кадрів і консервативну роль духовенства у визначенні змісту навчання, а також навчання німецькою мовою. Досліджуються позитивні моменти діяльності австрійської адміністрації у галузі освіти, серед яких варто відзначити виділення із Православного релігійного фонду Буковини фінансування освіти, зростання тривіальних шкіл, що створило умови залучення до навчання дітей шкільного віку, започаткування шкіл нового типу – так званих нормальних, заснування двох учительських препаратів як основи підготовки педагогічних кадрів для народних шкіл.

Ключові слова: початкова освіта, Буковина, реформи, австрійський уряд, національна ідея, тривіальні школи, учительські препарати.

Gumeniuk Oksana, Holiawska Ivanna

Rivne State Humanitarian University

PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION IN BUKOVINA IN THE NINETEENTH CENTURY: FEATURES OF FUNCTIONING

Summary. The article deals with the main components of changes in education in Bukovina. The relevance of this study has two aspects – scientific, cognitive and cultural. Scientifically, the prerequisites, trends and consequences of the actions of the Austrian empires in the cultural life of Ukraine are being brought to the fore, contributing to the elucidation of the nature of Ukrainian education and culture in the 19th century. In cultural terms, relevance is noted by the factor of revival of national consciousness of Ukrainians. The complex and intractable problems of this period include the lack of elementary schools, the acute shortage of qualified teaching staff and the conservative role of the clergy in defining the content of teaching and learning in German. Positive aspects of the activities of the Austrian administration in the field of education are investigated, among which it is worth mentioning the allocation from the Orthodox religious fund of Bukovina education financing, the growth of trivial schools, which created the conditions for involvement of children of school age, the establishment of schools of the new type – the so-called normal, the establishment of two teachers as a basis for training pedagogical staff for public schools. In the field of education, this period is marked not only by the strengthening of the role of public, elementary schools, but also by the deliberate reform of secondary education, which put young people in higher education in the forefront. The characteristic difference of this period is the foundation of real schools. One of the first of its kind was opened in Chernivtsi in 1828 as a supplement to a normal school, and in 1863 a higher real school was founded. By special law of the emperor in the 1870-1871 academic year, this school was expanded to seven classes, with a special emphasis on mathematical and natural sciences. A large number of Bukovinian boys and girls attended and graduated from this school. It was Ukrainian education that played an important role in the formation of the outlook, national consciousness of the citizens of the Western Ukrainian lands, who had been under the rule of the Austro-Hungarian Empire for a long time.

Keywords: elementary education, Bukovina, reforms, Austrian government, national idea, trivial schools, teachers' recommendations.

Постановка проблеми. Завдання даного дослідження має два аспекти – науково-пізнавальний і культурологічний. У науковому відношенні на перший план висувається дослідження передумов, перебігу й наслідків дій Австрійської імперії в культурному житті України, що сприяє з'ясуванню характеру української освіти і культури в ХІХ столітті на регіональному рівні. В культурологічному плані актуальність відзначається фактором відродження національної самосвідомості українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першим серйозним дослідженням, де було роз-

глянуто розвиток української освіти на Буковині в контексті українського національного відродження в краї була книга С. Смалъ-Стоцького «Буковинська Русь. Культурно-історичний образок» [11]. Становище освіти в краї в кінці ХІХ ст. висвітлюється в розділах: «Нова школа народна», «Перші вищі заклади наукові на Буковині». Однією з кращих робіт, у якій висвітлено розвиток шкільної освіти на Буковині в австрійські часи, є книга І. Карбулицького «Розвій народного шкільництва на Буковині» [5]. В радянській Україні такий дослідник як Ю. Тютюнник спробував висвітлити події, що відбувалися на захід-

ноукраїнських землях в Австрійській державі [13]. Певне місце було відведено показу становища освіти в Галичині, негативного ставлення польської влади у краї до зростання освітнього рівня українського населення. Українська освіта Буковини з усіма її позитивними і негативними тенденціями показана в праці іншого радянського історика Г. Піддубного під назвою «Буковина. Її минуле і сучасне» [9]. Незважаючи на те, що цьому питанню присвячено лише один розділ книги – «Шкільництво», автор, використовуючи праці С. Смалъ-Стоцького, спогади сучасників тих подій, статистичні матеріали, не лише показує освітній стан Буковини досліджуваного періоду, але й порівнює його із шкільництвом Галичини та Наддніпрянської України. У монографії О. Пенішкевич «Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.)» [7] досліджується автором становлення та розвиток освіти на Буковині, особливо увага звернена на зміст навчально-виховного процесу в початкових і середніх школах краю, надано статистичні дані щодо початкових та середніх шкіл. Окремі сторінки початкової школи досліджували у своїх працях такі вчені, як В. Ботушанський [1], О. Добржанський [2], О. Добрянський [3–4], Л. Кобилянська [6].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У статті проводиться аналіз освіти Буковини, як складової Австро-Угорської імперії, у взаємозв'язку українців, що перебували під владою Російської імперії.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розкрити процес становлення та розвитку освіти в Україні у XIX ст. у контексті реалій перебування українських земель у складі Австро-Угорської монархії.

Виклад основного матеріалу. Перебування Буковини у складі Австрії збіглося з процесом змін соціально-економічного, політичного і культурного характеру, які відбувалися в країні, особливо в першій половині XIX ст. Так звана «весна народів» у Європі не оминула й буковинських українців. На гальмування розвитку освіти на Буковині впливало прагнення австрійського уряду до онімечення населення краю, а з другого боку – його румунізації з боку впливових румунських кіл, особливо у адміністрації, крайовому сеймі. Слід також зазначити про складність національних стосунків між румунами (волохами), які вважали Буковину своїм краєм, і українцями (русинами). Ці відносини негативно впливали на всі аспекти життя краю: політичні, релігійні, соціальні, культурні, бо румуни в усіх сферах витісняли українців і свої інтереси ставили вище від їхніх. Щодо складних і нерозв'язних проблем цього періоду варто відзначити ще недостатню кількість початкових шкіл, гостру нестачу кваліфікованих педагогічних кадрів і консервативну роль духовенства у визначенні змісту навчання, а також навчання німецькою мовою.

Серед позитивних моментів діяльності австрійської адміністрації у галузі освіти варто відзначити виділення із Православного релігійного фонду Буковини фінансування освіти, зростання тривіальних шкіл, що створило умови залучення до навчання дітей шкільного віку, започаткування шкіл нового типу – так званих нормальних,

заснування двох учительських препаранд як основи підготовки педагогічних кадрів для народних шкіл.

Слід згадати, що 1 листопада 1786 року відбулося об'єднання Буковини з Галичиною в єдине адміністративне ціле, і Буковина стала окремим округом Галичини в межах Австрії. Адміністрація Буковини, що розташувалася в Чернівцях, стала безпосередньо підпорядковуватися львівському губернаторові. І хоч буковинським боярам, єпископові було надано право брати участь у засіданнях Львівського сейму, вони не мали можливості представляти інтереси корінного населення Буковини – українців. Це мало також негативні наслідки щодо розвитку освіти в краї [7, с. 37]. Насамперед, народна освіта перейшла в руки галицьких властей. Керівництво шкільною справою здійснювалося у Львові на чолі з королівським наглядачем для Східної Галичини.

Розпочався наступ на українські школи і мову з боку пануючої в Галичині польської шляхти. Цьому сприяла позиція Австрії щодо етнічного складу населення Буковини і Галичини, в яких відповідно основними етнічними групами вважалися румуни та поляки. У школах почала вводитися, крім румунської та німецької мови, ще й польська, а значна частина шкіл була просто перетворена на польські. Тільки викладання релігії в цих школах велося українською мовою.

Керівництво шкільною справою перейшло до римо-католицької консисторії. 11 серпня 1805 року був прийнятий державний закон «Політична шкільна конституція» [7, с. 38], згідно з яким керівництво освітою на Буковині передавалося референту латинської консисторії, а свою діяльність він здійснював через місцевих шкільних наглядачів. За розпорядженням римо-католицької консисторії у 1812 році православні народні школи на Буковині були перетворені в римо-католицькі. Цей акт мав багато негативних наслідків, які взагалі загальмували освітній розвиток української православної громади краю. Римо-католицька консисторія примушувала православних учителів змінити віру, залишала без роботи тих, хто не хотів бути покручем, насаджувала в школах учителів-католиків, які повинні були виховувати дітей у дусі католицизму. Там, де населення відмовлялося співпрацювати з такими вчителями, школи закривалися.

Значною подією у розвитку середньої освіти на Буковині стало відкриття 16 грудня 1808 року першої Чернівецької п'ятикласної гімназії [9, с. 165]. Нове приміщення збудоване лише 1824 р. за проектом архітектора А. Микулича поруч з ратушею. Вона мала тоді офіційну назву «Landgymnasium» (тобто «крайова»). Незважаючи на те, що гімназія була латинською, а потім німецькою, вона все ж відіграла значну роль у майбутньому процесі формування буковинської інтелігенції, хоча сприяла її денационалізації через німецькомовне середовище. Вона формувалася також як багатоконфесійний і поліетнічний заклад, де навчалися українці, румуни, поляки та німці. Гімназія стала проміжною ланкою між народними і вищими школами. Але після її закінчення учні не відразу могли навчатися в університеті. Вони мусили спочатку вступати до ліцею, щоб простудіювати так званий філософський курс (2 роки),

що давало їм право навчатися на теологічному, юридичному чи інших факультетах Львівського, Віденського та інших австрійських університетів. У 1808 році заклад нараховував 24 учні, в 1813 – 86, в 1818 – 145, в 1824 – 360. У 1830 р. – 400, 1840 р. – 535, 1870 р. – 569, 1880 р. – 832, 1900 р. – 985, 1906 р. – 756 [1, с. 143].

Мовою викладання в цій гімназії була німецька. Учні вивчали релігію, історію, природу, географію, арифметику. Але головна освітня місія покладалася на латинську і грецьку мови, які займали близько 60% навчального часу. У класах, які називалися «граматичними» (1, 2, 3 класи), головна увага приділялася вивченню латинської та грецької граматики, а у так званих «гуманістичних» класах (4, 5 класи) вивчали основи риторики, поезики з елементами міфології. Стиль та методика навчання в Чернівецькій гімназії, як і багатьох гімназій Австрії першої половини XIX ст., були схоластичними, вони недалеко відійшли від єзуїтських колегій і були вже анахронізмом. Як зазначалося вище, нові зміни в організації середньої освіти в Австрії поклав схвалений 15 вересня 1849 року цісарем Францом Йосифом I «Організаційний нарис гімназій і реальних шкіл в Австрії». Згідно з цим документом до Чернівецької гімназії приєднали філософський лицей, що стало причиною до відходу її від чисто класичної гімназійної освіти. Гімназія із шестирічної стала восьмирічною, суттєво збільшилась кількість годин на вивчення реальних предметів (математику, природознавство, фізику), введені екзамени, які давали змогу молоді краще підготуватися до вступу в університет. З часом такі навчальні заклади починають засновуватися і в інших містах Буковини – Сучаві у 1862 р., Радівцях – 1872 р. [12, с. 20]. Слід зазначити, що лише невеликий відсоток українських дітей отримував можливість учитися у гімназії. А ті, що її закінчували, під впливом чужої мови, чужих ідей, спілкуючись з іншомовними вчителями, віддалялися від свого народу. Проте у цьому навчальному закладі вчилися діти різних національностей, що зумовлювало збагачення і взаємообмін культурних традицій, сприяло довірі і розумінню, національній толерантності.

Управління школами в період перебування Буковини в адміністративному складі Галичини відзначається безперервною боротьбою між православними і католицькими консисторіями. У Галичині очолив цей рух митрополит Михайло Левицький, а на Буковині – митрополит Євген Гаґман. І як наслідок цієї боротьби – цісарська постанова від 22 травня 1818 року, за якою дозволялося вивчати в народних школах Буковини релігію українською мовою. А в 1844 році з'явилося цісарське розпорядження про передачу православних шкіл з-під нагляду Львівської латинської консисторії під опіку православної консисторії Буковини [6, с. 32]. Решта шкіл і далі перебувала аж до 1869 р. під опікою Львівської консисторії.

Школи в краї було розподілено на 3 повіті: Чернівецький, Радовецький і Сучавський. Під нагляд православної консисторії було віддано Радовецький, Сучавський повіті та тривіальну школу в Чернівцях, засновану православним релігійним фондом у 1784 році і перетворену у православну хлоп'ячу школу. Саме ця школа

стала взірцевою і протистояла окатоличенню, а в майбутньому виховала для Буковини велику кількість свідомої української інтелігенції, бо спрямованість навчання і виховання в ній була в українському національному дусі.

У відомстві латинської консисторії залишалися ще школи Чернівецького повіту, де були зосереджені чоловіча та дівоча школи в Чернівцях, а також тривіальні школи на Роші, в Кучурові Великому, Молодії, Боянах, Садгорі, Кіцмані, Іванківцях, Заставні, Ширівцях, Бросківцях, Сереті, Звенячині, Вашківцях та окремі школи Радівецького і Сучавського повітів [7, с. 43].

Історичні революційні події в Європі мали великий вплив і на Буковину і започаткували новий період у житті краю, Буковина отримала статус самостійного герцогства і, отже, виходила з підпорядкування Галичини, хоча в політичному аспекті цей процес відбувався досить повільно. У галузі освіти цей період відзначається не тільки посиленням ролі народних, початкових шкіл, але й цілеспрямованим реформуванням середньої освіти, яка на перший план поставила підготовку молоді у вищі навчальні заклади. Характерною відмінністю цього періоду є заснування реальних шкіл. Одну з перших такого типу відкрито в Чернівцях ще у 1828 році як додаток до нормальної школи, а у 1863 році засновано вищу реальну школу. Спеціальним законом цісаря у 1870-1871 навчальному році цю школу розширено до семи класів, з особливим нахилом на математично-натуральних дисциплін. Велика кількість буковинських юнаків і дівчат відвідувала і закінчила цей навчальний заклад [7, с. 45].

1867 рік відзначається в історії української освіти прийняттям законів, які прискорили процес започаткування нової народної школи. Другою важливою подією цього часу став Закон від 25 травня 1868 року Міністерства віровизнань та освіти про перехід управління освітою з рук церкви до держави, яка стала керувати освітою через крайову шкільну раду в Чернівцях під проводом губернатора краю [10, с. 611]. Відповідно до «Шкільного і наукового порядку для загальних народних і ви ділових шкіл» від 20 серпня 1870 р. передбачалось обов'язкове навчання дітей від 6 до 14 років [7, с. 46].

У 1873 р. на Буковині нараховувалося 116 шкіл, а у 1896 р. їх кількість збільшилася до 319, в тому числі суто українських – 120, українсько-німецьких, українсько-румунських – 34. Кількість початкових шкіл була також нерівномірною: густина їх збільшувалася у містах, містечках та великих селах, а у віддалених та гірських повітах – знижувалася. Статистика свідчить, що у 1897 році з 335 початкових шкіл краю 131 була українською, причому 70 із них однокласних, 41 – двокласна, 11 – трикласних. Крім того, діяли й утраквістичні школи, із них 12 шкіл українсько-німецькі, 12 – українсько-румунські, а також у 8 школах викладання велося німецькою, українською та румунською мовами. Проте не всі початкові школи надавали своїм випускникам право вступу до середніх шкіл, оскільки вважалося, що лише 4-класна головна народна школа дає необхідну базову підготовку для навчання в гімназії [3, с. 69] У 1912 р. на Буковині діяло 537 шкіл (у т.ч. у Північних

повітах – 338), у т.ч. з німецькою мовою навчання – 81 школа, з румунською – 185, з українською – 214, з польською – 12, з угорською – 5, з німецькою і румунською – 15, з німецькою і українською – 11, з німецькою, українською і румунською – 6, з румунською і українською – 1, з німецькою, українською, румунською і польською – 1 [1, с. 141]. Середню освіту українські діти отримували у трьох буковинських гімназіях: Чернівецькій, Радовецькій і Сучавській. Так, у 1895-1896 навчальному році ці гімназії відвідувало 1883 учні, за національною приналежністю на першому місці були німці – 1051 учень, далі йшли румуни – 498 і 170 українців, хоча мешкало тоді на Буковині 13350 німців, 203301 румунів і 268367 українців [7, с. 47].

У 1895 році урядом прийнято резолюцію про заснування другої німецької гімназії в Чернівцях із паралельними українськими класами, яка була відкрита у 1896 році. Директором став професор Фавстман. У гімназії нараховувалося чотири паралельних німецьких класи із 223 учнями і український із 54 учнями. На німецькому відділенні навчалися німці, румуни, чехи, євреї. Але навчальний план передбачав, що українською мовою викладалися тільки математика і латинська, інші предмети велися німецькою мовою навчання. Навіть ті предмети, що викладалися українською мовою, читалися німецькими вчителями, які не могли чітко пояснити матеріал, не володіючи українською термінологією. Інтерес українців до гімназії був втрачений, і вони називали її «буковинським ошудалом», «плутаниною», «казначим» [7, с. 48]. Незважаючи на всі перешкоди та недоліки в роботі середньої школи в період 1845-1895 років, ця ланка зазнала якісних і кількісних змін, бо число гімназистів-українців збільшилося вдвічі. Крім того, почала свій розвиток на Буковині реальна школа, яка стала підґрунтям до отримання буковинцями вищої фахової освіти.

Отож, протягом XIX ст. в Україні вдосконалювалася вже існуюча система народної освіти. Значних змін зазнали зміст, форми і методи навчання у початковій і середній школі. На Буковині характерними було зростання національної

самовизначення в освіті та культурі кожного народу, який жив у краї. У цей час спостерігається також ускладнення змісту навчання і зростання кількості середніх шкіл. Проблема вільного навчання українців рідною мовою залишається не розв'язаною, але вона визнається всіма політичними та національними угрупованнями. Зроблено перші важливі кроки для утвердження української мови як мови корінних жителів Буковини.

Висновки і пропозиції. У другій половині XIX ст. на Україні відбулися зрушення в справі освіти. Скасування кріпосного права, розвиток капіталізму, загострення соціальних суперечностей, зростання селянських заворушень, революційно-демократичний рух – усе це об'єктивно сприяло розвитку шкільної освіти. Суспільно-політичний рух 60-х років яскраво виявив кризу урядової політики в галузі освіти. Час примусив не лише суспільство, але й уряд серйозно задуматися над перебудовою всієї шкільної системи. Зростає мережа початкових і середніх шкіл, з'являються нові типи навчальних закладів, складається більш-менш повна система підготовки вчителів, значно розширюється зміст освіти, робляться спроби запровадити навчання українською мовою, зростає рівень письменності населення. Не дивлячись на те, що політика австрійського уряду щодо розвитку освіти національних меншин на Буковині була досить ліберальною, впливові політичні сили часто ігнорували офіційно прийняті законодавчі акти і чинили опір поступові українського шкільництва краю, яке відіграло важливу роль у національному відродженні краю, у піднесенні культурного, економічного й політичного рівня українського населення. Через гуманітарну й природничу освіту, виховання молоді в дусі релігійної моралі та гуманістичних народних традицій, спрямування на інтелектуальний, естетичний та фізичний розвиток підростаючого покоління буковинська школа сприяла процесу становлення народної інтелігенції. Територіальна та духовна близькість з Галичиною та Великою Україною допомогла українцям Буковини зберегти свою національність і самотутню культуру.

Список літератури:

1. Ботушанський В. Розвиток народної (початкової) освіти в Чернівцях наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Буковинський журнал*. 2008. № 3. С. 137–143.
2. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 574 с.
3. Добрянський О. Українське вчителство Буковини в останній третині XIX – на початку XX ст. *Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи*. Київ-Чернівці, 1997. Вип. 1. С. 50–56.
4. Добрянський О., Холевчук В. Українські народні школи на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 1996. Вип. 6–7. С. 66–72.
5. Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. Чернівці, 2005. 148 с.
6. Кобилянська Л. Народні школи Буковини наприкінці XIX – на початку XX ст. *Шлях освіти*. 1997. № 3. С. 3–51.
7. Пенішкевич О. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.). Чернівці : Рута, 2002. 520 с.
8. Піддубний Г. Буковина. Її минуле і сучасне. Харків, 1998. 256 с.
9. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (XIX – поч. XX ст.): Нариси / Ред. М.Д. Ярмаченко, Н.П. Калениченко, С.У. Гончаренко. Київ : Рад. школа, 1991. 381 с.
10. Сірополок С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 911 с.
11. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. Чернівці : ЧНУ, 2007. 259 с.
12. Становлення і розвиток народної освіти та педагогічної думки на Буковині / Укл.: Д.І. Пенішкевич, Л.І. Кобилянська. Чернівці : ЧДУ, 1997. 48 с.
13. Тютюнник Ю. Нариси Західної України. З додатком статті М. Лучкевича. Харків, 1986. 166 с.

References:

1. Botushanskyj, V. (2008). Rozvytok narodnoyi (pochatkovoyi) osvity v Chernivcyax naprykinci XVIII – na pochatku XIX st. [Development of public (elementary) education in Chernivtsi at the end of the 18th – beginning of the 19th centuries]. *Bukovina Magazine*, no. 3, pp. 137–143.
2. Dobrzhanskyj, O.V. (1999). *Nacionalnyj rux ukrajinciv Bukovyny drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* [National movement of Bukovina Ukrainians in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries]. Chernivci: Zoloti lytavry, 574 p.
3. Dobryanskyj, O. (1997). Ukrayinske vchytelstvo Bukovyny v ostannij tretyni XIX – na pochatku XX st. [Ukrainian Teaching of Bukovina in the Last Third of XIX – Early XX Century]. *Issues of History, Historiography, Source Studies and Archival Studies of Central and Eastern Europe*. Kyiv-Chernivci, vol. 1, pp. 50–56.
4. Dobryanskyj, O., & Xolevchuk, V. (1996). Ukrayinski narodni shkoly na Bukovyni (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). [Ukrainian public schools in Bukovyna (second half of XIX – beginning of XX century)]. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. History*, vol. 6–7, pp. 66–72.
5. Karbulyczkyj, I. (2005). *Rozvij narodnogo shkilnyctva na Bukovyni* [Development of public school in Bukovina]. Chernivci, 148 p.
6. Kobylyanska, L. (1997). Narodni shkoly Bukovyny naprykinci XIX – na pochatku XX st. [Folk schools of Bukovina in the late nineteenth – early twentieth centuries]. *The path of education*, no. 3, pp. 3–51.
7. Penishkevych, O. (2002). *Rozvytok ukrajinskogo shkilnyctva na Bukovyni (XVIII – pochatok XX st.)* [The development of Ukrainian school in Bukovina (XVIII – beginning of XX century)]. Chernivci: Ruta, 520 p.
8. Piddubnyj, G. (1998). *Bukovyna. Yii mynule i suchasne* [Bukovina. Her past and present]. Kharkiv, 256 p.
9. Yarmachenko, M., Kalenychenko, N., & Goncharenko, S. (1991). *Rozvytok narodnoyi osvity i pedagogichnoyi dumky na Ukraini (XIX – poch. XX st.): Narysy* [Development of public education and pedagogical thought in Ukraine (XIX – early XX centuries): Essays]. Kyiv: Rad. shkola, 381 p.
10. Siropolko, S. (2001). *Istoriya osvity v Ukraini* [History of education in Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka, 911 p.
11. Smal-Stoczkyj, S. (2007). *Bukovynska Rus. Kulturno-istorychnyj obrazok* [Bukovyna Rus. Cultural and historical image]. Chernivci: ChNU, 259 p.
12. Penishkevych, D.I., & Kobylyanska, L.I. (1997). *Stanovlennya i rozvytok narodnoyi osvity ta pedagogichnoyi dumky na Bukovyni* [Formation and development of public education and pedagogical thought in Bukovina]. Chernivci: ChDU, 48 p.
13. Tyutyunnyk, Yu. (1986). *Narysy Zaxidnoyi Ukrainy. Z dodatkom statti M. Luchkevycha* [Essays on Western Ukraine. With the addition of the article by M. Luchkevich]. Kharkiv, 166 p.